

Luther

speelduur: 111 min.
jaar: 2004
filmkeuring: 12 jaar
regisseur: Eric Till
cast: Joseph Fiennes e.a.

periode / tijdvak / eeuw:

vroegmoderne tijd; ontdekkers en hervormers; (vroege) 16^e eeuw

plaats:

Europa, Duitsland (het Duitse Keizerrijk), Wittenberg

thema's:

Maarten Luther, reformatie, protestantisme / lutheranisme, katholicisme, relieken, aflaten, religie / godsdienst, Paus Leo X, Karel V, Frederik III / de Wijze

aanverwante thema's ('vensters') binnen de canon van Nederland:

boekdrukkunst, Erasmus, Karel V, de Beeldenstorm, de Statenbijbel

bruikbaarheid

Aan het personage van Maarten Luther is in deze film weinig lol te beleven¹: Joseph Fiennes zet de beroemde kerkhervormer neer als een drammerige, overserieuze piekeraar die wat bleek om de neus ziet en bovendien regelmatig geplaagd wordt door demonische stemmen in zijn hoofd (schizofrenie?).

Een mankement van de film is dat het verhaal niet altijd even logisch verloopt. Zo ontardt de hervorming die Luther voorzichtig in gang zet, vrij plotseling in een bloedige volksopstand. De aanzet tot deze radicalisering is in de film moeilijk te achterhalen. Vervolgens komt er een al even abrupt einde aan alle onrust in het land: wonderwel scharen de Duitse prinsen zich ineens eensgezind achter Luther, het woedende protest van Karel V ten spijt.

Verder zitten er wel meer rare wendingen en onvolkomenheden in de film. Luthers vrienden en vijanden zijn moeilijk uit elkaar te houden en lijken soms honderdtachtig graden te draaien (met name personages als Spalatin en Karlstadt). In een zeer woelige periode vindt Luther alle tijd en rust om verliefd te worden op een gevluchte non om vrij snel daarna met haar in het huwelijk te treden. Iets meer uitleg was welkom geweest.

Gelukkig zitten er in de film ook genoeg passages die wél zorgvuldig uitgewerkt zijn. Met name in de eerste helft is dit het geval. Al met al is deze film uitermate geschikt om in de klas te vertonen bij de behandeling van het leven van Maarten Luther, de Europese kerkhervorming en een groot aantal andere historische thema's. De film zit vol fragmenten die op een zeer aansprekende manier laten zien waartegen Luther in opstand kwam, welke verfrissende ideeën hij daar tegenover zette en hoe de kerkelijke en seculiere autoriteiten daarop reageerden.

samenvatting:

Als Maarten Luther op jonge leeftijd aan de dood ontsnapt (1505), besluit hij zijn leven te wijden aan het dienen van God. In Erfurt treedt hij toe tot de augustijner kloosterorde en begint aldaar aan zijn priesteropleiding.

Hoewel Luther uitblinkt in vroomheid, worstelt hij voortdurend met de vraag of hij wel uit het juiste hout gesneden is voor het priesterschap. Hoewel zijn biechtvader Johann von Staupitz te kennen geeft dat hij de jonge monnik 'nog nooit iets interessants heeft horen biechten' is Luther volgens eigen overtuiging veel te zondig om God te kunnen dienen.

¹ Meisjes uit de tweede klas over Joseph Fiennes: 'Oeeh, hij is echt lélijk...!'

Hoewel hij er als dienaar Gods van uit mag gaan dat hij na zijn dood direct opgenomen zal worden in de hemel, houdt een diepgewortelde angst voor het Laatste Oordeel hem voortdurend in zijn greep.

Op dat moment is Luther nog in de veronderstelling dat God een meedogenloos en wreed heerser is, die in het hiernamaals genadeloos afrekenet met de bij voorbaat zondige mens. Gedreven door het verlangen ooit een genadige en liefhebbende God te vinden, gaat Luther op zoek naar een positievere manier om invulling aan zijn geloof te geven.

In Rome hoopt Luther geïnspireerd te raken, maar zijn bezoek aan de bakermat van het rooms-katholicisme ontaardt in een regelrechte teleurstelling: de geloofswaanzin van de massa, de hypocrisie van de kerk en de machtswellust van Paus Leo X zijn hem een doorn in het oog. Gedesillusioneerd keert de jonge monnik huiswaarts, waar Von Staupitz in Luthers oprechte verontwaardiging een kerkhervormer in de dop herkent. Deze stuurt hem naar de in 1502 opgerichte Universiteit van Wittenberg om daar theologie te gaan studeren en 'de wereld te veranderen'.

Tijdens zijn studie stort Luther zich op het Nieuwe Testament en vindt daarin de antwoorden op al zijn prangende geloofsvragen. In de kerk die hij krijgt toegewezen predikt Luther naar hartelust: niet over hel en verdoemenis maar over een liefhebbende God die het het beste met de mens voorheeft. Tegelijkertijd ontpopt Luther zich als een kritisch theoloog die de misstanden binnen de katholieke kerk aan de kaak stelt en zich daarbij weinig gelegen laat liggen door kerkelijke en seculiere autoriteiten. Vooral de 'aflatenzwendel', de heiligenverering en de obsessie voor aardse zaken als relieken en pelgrimages naar heilige plaatsen (zogenaamde *goede werken*), moeten het bij Luther ontgelden.

Omstreeks 1514 moet de bouw van de prestigieuze Sint-Pieter te Rome bijna gestaakt worden omdat er te weinig geld voor handen is om dit grootse project af te ronden. Om de geldstroom op gang te houden gaat de kerk over tot de verkoop van speciale aflaten, uitgevaardigd door Paus Leo X zelf. Doodsbang als het diepgelovige volk is voor het vagevuur dat hen te wachten staat, is het bereid heel wat geld af te staan voor zulke aflaten waarmee een snellere doorgang naar de hemel gegarandeerd wordt.

Verontwaardigd over deze praktijk poneert Luther in 1517 zijn beroemd geworden vijftien negentig stellingen, die hij in een brief richt aan aartsbisschop Albert van Mainz. Luther hoopt met zijn aanklacht een discussie (*disputatio*) over de misstanden binnen de katholieke kerk te ontketenen en is ervan overtuigd dat de paus, na het lezen van zijn traktaat, de malafide aflatenhandel zelf ook wel zal veroordelen.

Niets is echter minder waar. De kerkelijke autoriteiten, in het bijzonder de kardinalen Thomas Cajetan en Girolamo Aleandro, hebben bijzonder weinig trek in een discussie met een bijdehante theoloog. De paus sommeert Luther in Augsburg, waar genoemde kardinalen hem vriendelijk doch dringend verzoeken zijn woorden onvoorwaardelijk terug te nemen. Luther houdt echter voet bij stuk, waarop de Saksische keurvorst Frederik III (Frederik de Wijze) onder druk wordt gezet om de opstandige monnik uit te leveren aan de Roomse inquisitie. In plaats daarvan neemt Frederik Luther juist in bescherming en stuurt hij aan op een eerlijk proces op Duits grondgebied te Worms.

Ten overstaan van niemand minder dan keizer Karel V weigert Luther bij dit proces, waarin hij terecht staat voor ketterij, andermaal zijn woorden terug te nemen. Hierop doet Karel V Luther in de rijksban waarmee hij de kerkhervormer min of meer vogelvrij verklaart. Gelukkig schiet Frederik III Luther wederom te hulp en bezorgt hem een veilig onderduikadres. In totale afzondering gaat Luther er aan de slag met zijn Duitse vertaling van het Nieuwe Testament.

Ondertussen radicaliseert de kerkhervorming onder invloed van collega-theoloog en vroegere medestander professor Karlstadt (ook bekend als Andreas Bodenstein). Luthers hervorming ontaardt in een regelrechte volksopstand! Volstrekt tegen de wil van Luther in breken er beeldenstormen uit, worden kerken platgebrand en vinden duizenden boeren de dood. In het hele land worden de nonnen uit hun kloosters verjaagd. Met een van hen, Katharina von Bora, treedt Luther in het huwelijk.

De opbrengst van de kerkhervorming wordt zichtbaar als de rust in het land enigszins is wedergekeerd: er is een nieuwe geloofsbelijdenis van kracht en overal in Duitsland wordt Luthers vertaling van de bijbel gehanteerd. Karel V is *not amused* en besluit deze

openlijke afwijking van de rooms-katholieke leer in zijn keizerrijk niet langer te tolereren. Op de Rijksdag in Augsburg van 1530 spreekt hij de Duitse prinsen vermanend toe. Zij lijken echter weinig onder de indruk en laten de woedende, maar volkomen machteloze keizer weten nog liever te sterven dan hun 'nieuwe geloof' op te geven. Deze historische gebeurtenis opent de deuren naar religieuze vrijheid in Duitsland en in haar kielzog de rest van West-Europa.

historische context:

In het begin van de film maken we kennis met Luther die als net toegetreden monnik alles op alles zet om aan het eeuwige hellevuur te ontkomen. Hoewel volgens de toen geldende christelijke doctrine uiteindelijk Gods Oordeel zou bepalen of iemand naar de hemel of naar de hel ging, waren er volgens diezelfde doctrine wel degelijk aardse middelen om Verlossing dichterbij te brengen. Omstreeks 1500 schreef de katholieke leer namelijk voor dat Verlossing in het hiernamaals binnen handbereik lag voor iedereen die gedurende zijn leven voldoende had gebiecht, boete had gedaan en zogenaamde *goede werken*² had verricht. Vandaar dat Luther, uit angst voor Gods toorn, zijn dagen in het klooster slijt met koortsachtig biechten, bidden en vasten. Desondanks krijgt de monnik maar niet het gevoel dat hij - als het moment eenmaal daar is - aanspraak zal kunnen maken op Gods genade.

Dat de film tijdens het eerste kwartier zo inzoomt op het zondebesef van zijn hoofdpersoon is een grote verdienste van de makers. Verschillende historici hebben namelijk aangetoond dat het inderdaad die godvrezendheid was die een weerslag had op de ontwikkeling van Luthers latere hervormingsideeën.

Je zou zelfs kunnen zeggen dat Luther de theologische leer herzag in een poging zijn eigen demonen te verdrijven: aangezien de traditionele geloofsleer Luther niet voldoende inzichten verschafte in hoe verlossing en zielenheil bereikt konden worden, ging hij zelf maar op onderzoek uit. En waar beter te zoeken dan in de bijbel, de ware bron van het geloof? Op aanraden van zijn biechtvader Johann von Staupitz raadpleegt Luther uitvoerig het Nieuwe Testament. Maar hoe hij ook zoekt in het Heilige Schrift, Luther kan geen enkele alinea vinden waarin gesproken wordt over manieren waarop de mens zijn toegang tot de hemel kan afdwingen of bespoedigen.³ In overeenstemming hiermee ontwikkelt Luther het inzicht dat verlossing *alleen* bereikt kan worden door een diep en oprecht beleefde geloofsovertuiging. Eindeloos biechten en goede werken verrichten - die wel door *de kerk*, maar niet door *de bijbel* werden voorgeschreven - hadden volgens Luther dus weinig invloed op het vinden van verlossing.

In de film zien we hoe Luther in de periode tussen 1520 en 1530 in ballingschap werkt aan zijn Duitse bijbelvertaling. In talloze voetnoten verwerkt Luther zijn commentaar op de originele bijbeltekst en geeft zo vorm aan zijn theologische vernieuwingsprogramma. Luthers opvatting dat het ware geloof niet vertegenwoordigd wordt door de kerk en de geestelijkheid, maar door God en de liefde voor Hem, loopt als een rode draad door al zijn vernieuwende inzichten. Een aantal van zijn theologische hoofdpunten (zie de tabel hieronder) werd de basis voor de *Confessio Augustana* (de geloofsbelijdenis uit 1530 van Luthers nieuwe kerk) en uiteindelijk voor alle protestantse groeperingen in Duitsland.⁴

² Voorbeelden van *goede werken* zijn: liefdadigheid / barmhartigheid (= het geven aan armen en hulpbehoevenden), vasten, het ondernemen van pelgrimages naar heilige plaatsen of boetetochten (al dan niet op blote voeten), zelfkastijding, het opdragen van kerkdiensten aan heiligen, het doneren van geld aan de kerk, het ontvangen van de sacramenten.

³ Luther baseerde zich vooral op de *brieven van de Apostelen* (deze brieven zijn onderdeel van het Nieuwe Testament) en dan met name op de brieven van Apostel Paulus (namelijk: *Brief aan de Romeinen* en *Brief aan de Galaten*).

⁴ De term *protestant* kan herleid worden tot de Rijksdag van Augsburg in 1530, toen een aantal Duitse prinses *protesteerde* tegen Keizer Karel V en diens katholieke heerschappij. De keizer eiste herstel van het bisschoppelijk gezag en teruggave van de kerkelijke goederen die door hervormde vorsten geconfisqueerd waren. Het besluit van de Rijksdag werd slechts ondertekend door de katholieke prinses en niet door de 'protesterende' minderheid.

Volgens laatmiddeleeuwse katholieke doctrine:	Volgens Luther:
De mens wordt gered door zijn geloof én door zijn goede werken.	De mens wordt gered door zijn geloof en door zijn geloof alleen, want slechts God kan de mens redden en niet de mens zelf. ('Goede werken' zijn bedacht door de mens en hebben daarom minder waarde) ⁵
Religieuze autoriteit ligt bij Gods woord (de bijbel) én bij de traditionele leer van de kerk.	Religieuze autoriteit ligt bij Gods woord (de bijbel) én bij ieders persoonlijke interpretatie daarvan. (Daarom zou iedereen de bijbel zélf moeten lezen).
Onder <i>de kerk</i> wordt enkel <i>de geestelijkheid</i> verstaan.	Onder de kerk moeten <i>alle gelovigen</i> (= 'de gemeenschap der gelovigen') verstaan worden.
Het kloosterlijke en religieuze leven staat hoger aangeschreven dan het seculiere leven. Geestelijken staan dichterbij God.	Het kloosterlijke, religieuze leven van de geestelijkheid is gelijkwaardig aan het seculiere leven. Van iedereen die Jezus liefheeft en op zijn eigen manier probeert God zo goed mogelijk te dienen, houdt God evenveel.

Luthers ideeën vonden snel doorgang in heel Duitsland, onder meer dankzij de inzet van de drukpers. Al binnen korte tijd verkreeg Luther zo een enorme groep volgelingen. Om verschillende redenen spraken zijn ideeën vele, wat betreft achtergrond zeer uiteenlopende, bevolkingsgroepen aan. Luthers theorie had zagezegd 'voor ieder wat wils'.

Stedelijke machthebbers - regenten en rijke kooplieden - die de dienst in de stad uitmaakten, stoorden zich in toenemende mate aan de grote hoeveelheid privileges die de geestelijkheid bezat. De geestelijkheid hoefde geen belasting te betalen of zich in te zetten voor de verdediging van de stad. Ondertussen kwam de geestelijkheid om van het geld: zij had grote stukken grond in haar bezit en liet dure kerken en kathedralen bouwen. De stedelijke elite was erop gebrand om de geestelijken in hun rijkdom flink te korten.

Ook de boerenbevolking raakte in de ban van Luther. Al in de vijftiende eeuw had armoede onder de boerenbevolking voor een hele reeks opstanden gezorgd. In de vroege zestiende eeuw was de situatie van de gemiddelde boer er bepaald niet op vooruit gegaan. Door misoogsten in 1523 en 1524 ontstond een explosieve situatie op het platteland en in de steden. De massale boerenopstanden die als gevolg daarvan uitbraken en waarbij naar schatting zo'n 75.000 boeren (mannen, vrouwen en kinderen)

Aanvankelijk was *protestants* synoniem voor *Lutheraans*, maar met de plotselinge opkomst van allerlei verschillende hervormingsbewegingen werd de eerste term al snel toegepast op alle niet-katholieke christelijke groeperingen.

⁵ Hieruit moet niet begrepen worden dat Luther tegen *goede werken* was. Sterker nog: van het verrichten van goede werken was Luther juist een groot pleitbezorger. Het ging Luther er bij de verrichting van goede werken echter om of a.) de intentie juist was en of b.) de goede werken enig nut dienden. Om te beginnen benadrukte Luther dat goede werken niet gedaan moesten worden om je te verzekeren van een plaats in de hemel - dat had immers geen enkele zin. Daarnaast moesten goede werken dienen om van de wereld (wat immers een geschenk van God aan de mens was) een betere plek te maken. Concreet: aan bijvoorbeeld zelfkastijding had de wereld niets maar aan barmhartigheid (het helpen van de armlastigen) wél. Het eerste werd door Luther dan ook afgekeurd, het tweede aangemoedigd.

het leven lieten, werden overigens allerm minst door Luther gesteund! Luther keerde zich tegen elke vorm van rebellie en zag 'opstand' als het eind van beschaving. Behalve de ongeletterde boerenbevolking sprak Luther de hoogopgeleide leden van de middenklasse aan. Met zijn eis om de bijbel toegankelijk te maken voor iedereen die kon lezen, appelleerde hij aan hun opleidingsniveau. Onder deze groep van geletterde middenklassers bevonden zich lieden die in de steden op humanistische leest geschoeide priesterordes vestigden. Deze nieuwe predikanten groeiden uit tot protestantse leiders en wegbereiders van Luthers ideeën. Ook zij wilden het belang van de Bijbel onderstrepen en de kerk ontdoen van allerlei overbodig ceremonieel. Zo stoorden zij zich er aan, net als de stedelijke machthebbers, dat bisschoppen en pausen zich als wereldlijke leiders gedroegen en dat monniken in strijd met hun gelofte van armoede in weelde leefden. Tenslotte sprak Luther het vrouwelijke bevolkingsdeel en een aanzienlijk deel van de geestelijkheid aan (zie hieronder: *Katharina von Bora*).

Thema 1: het katholieke ceremonieel

(pracht en praal / relieken / heiligenverering / pelgrimages)

Nog steeds zijn de verschillen tussen katholieke en protestantse kerken opvallend: de overdadige decoratie en de aanwezigheid van talloze schilderijen en heiligenbeelden in katholieke kerken geven het interieur van een protestantse kerk in vergelijking wel een héél eenvoudig en sober karakter. Het was echter precies die soberheid die de kerkhervormers in de zestiende eeuw nastreefden. Zij die de hervorming aanhingen hechtten alleen nog waarde aan de bijbel: volgens hen was de bijbel en de bijbel *alleen*, de kern van het ware geloof. De pracht en praal in kerkgebouwen en de beeltenissen van God, Jezus, Maria en andere heiligen, zagen zij in toenemende mate als religieuze poespas die alleen maar de aandacht afleidde van waar het werkelijk om ging. In die zin kan de Reformatie opgevat worden als de uitkomst van een religieuze herbezinning op het christelijke geloof, waarbij het streven ontstond om de kerk te ontdoen van al haar ceremonieel.

Juist in Duitse steden had men op dat gebied heel wat om tegen in opstand te komen. Tussen 1500 en 1520 vierde het religieuze leven met al het katholieke ceremonieel in het Duitse Rijk namelijk hoogtij. In bijvoorbeeld Keulen (30.000 inwoners) waren maar liefst negentien kerken, honderd kapellen en tweeëntwintig kloosters te vinden. Bovendien leken de kerken en kathedralen meer op rijkvoorziene musea dan op de godshuizen die zij ooit waren.

Waar Luther onder meer tegen ageerde, was de cultus die op het gebied van heiligen- en reliekverering ontstaan was. Talloze kostbare relieken, in catalogi beschreven, werden vereerd, verzameld en voor veel geld verhandeld (zie elders in deze bespreking: *keurvorst Frederik III van Saksen*). Wat bovendien kwaad bloed zette bij Luther was dat kerken, steden, beroepen en zelfs *dieren* hun eigen beschermheiligen hadden. Tenslotte had Luther geen goed woord over voor de in zijn ogen onzinnige pelgrimages naar heilige plaatsen en de vele boetetochten (eventueel op blote voeten) waar gelovigen zich soms aan waagden.

Thema 2: Aflaten

Volgens de katholieke leer was het zo dat mensen die een zonde begingen zich van Gods liefde vervreemdden. Om de band met God te herstellen, moest de gelovige zijn zonde opbiechten, berouw tonen en boete doen. De boete werd bepaald en opgelegd door degene die de biecht afnam (doorgaans de priester) en bestond uit het bidden van een aantal nader te bepalen gebeden en/of het doen van een aantal zogenaamde *goede werken*.⁶ Hoewel biecht en boetedoening weliswaar een stap in de goede richting waren, lag volledige vergeving van de zonde uiteindelijk in Gods handen en vond - al dan niet - plaats na het overlijden van de gelovige. Zo kon God besluiten om iemands ziel pas tot de hemel toe te laten nadat diens zonden gedurende een aantal jaren waren

⁶ een voorbeeld van een 'vonnis' waarbij boete doen gecombineerd was met het verrichten van goede werken: '*Maak een bedevaart naar Rome, doe daar een royale gift aan de bouw van de nieuwe kerk en vraag vervolgens een jaar lang de mis op te dragen aan de heilige Antonius.*'

'weggeschroeid' in het vagevuur. Een verblijf in het vagevuur kon makkelijk oplopen tot een paar honderd jaar, maar was natuurlijk altijd nog een beter vooruitzicht dan een eeuwigheid in de hel.

Een *aflaat* was aanvankelijk een certificaat waarmee een paus of bisschop een straf die was opgelegd door de priester, kwijt kon schelden. Een aflaat ontsloeg de zondaar niet van al zijn uiteindelijke schuld, maar slechts van zijn tijdelijke boete waaraan op aarde voldaan moest worden. Voor de gelovigen viel een aflaat te verdienen door het verrichten van *goede werken*. Vanaf de twaalfde eeuw werden er bijvoorbeeld aflaten geschonken aan de kruisvaarders. Kennelijk vonden de Roomse autoriteiten het bestrijden van de vijand van het christendom zó waardevol, dat zij degenen die zich daarvoor inspanden allemaal direct vrijstelden van de boete voor hun zonden.

Vanaf halverwege de vijftiende eeuw veranderde geleidelijk de betekenis die men aan aflaten toekende. Aflaten werden steeds meer beschouwd als garantie voor *volledige* vergeving, met terugwerkende kracht, van *alle* zonden. Dit hield niet alleen in dat iemand die een aflaat bezat geen boete meer hoefde te doen op aarde, maar ook dat diegene hij zich niet meer druk hoefde te maken om het vagevuur.

Bovendien werd barmhartigheid (als één van de *goede werken*), in de vorm van het schenken van geld *aan de armen*, steeds vaker opgevat als het schenken van geld *aan de kerk*. Door bovenstaande ontwikkelingen konden gelovigen steeds makkelijker al hun zonden als het ware in één keer afkopen. Overigens was Luther niet de eerste die kritiek had op deze gang van zaken: al omstreeks 1480 protesteerden volkspredikers tegen de aflaathandel.

In de film zien we hoe de dominicaner monnik Johann Tetzel het gelovige volk er op een nogal bizarre (!) manier toe aanzet massaal aflaten aan te schaffen. Voor deze aflaatverkoop was Tetzel in 1514 speciaal door aartsbisschop Albert van Mainz ingehuurd. De aflaten die hij verkocht waren wel heel bijzonder: degene die een dergelijke aflaat aanschafte, verzekerde zichzelf van een plek in de hemel, zonder tussenstop in het vagevuur. En niet alleen kon men er de eigen ziel mee redden, maar ook de ziel van een bekende, bijvoorbeeld een overleden familielid! Tetzel had als echte professional op dit gebied zelfs nauwkeurig in kaart gebracht hoeveel jaren vagevuur er voor bepaalde zonden afgekocht moesten worden en op welk bedrag dat voor de zondaar dan uitkwam.

Het geld dat door de verkoop van deze aflaten werd opgebracht werd door Albert van Mainz gebruikt om de welbekende Fuggers, een zeer rijke bankiersfamilie, terug te betalen. Van hen had Albert van Mainz namens Paus Leo X een groot bedrag geleend om de bouw van de Sint Pieterskerk te Rome te kunnen bekostigen.

We zien in de film dat wanneer Luther lucht krijgt van deze praktijk, hij niet aarzelt om in actie te komen. Volgens Luther was 'de aflaat' allereerst vanuit theologisch oogpunt een farce: in de bijbel stond immers geen enkele manier beschreven waarop mensen hun doorgang naar de hemel konden bespoedigen. Wat Luther nog meer niet zinde was dat onwetende gelovigen wel eens in de veronderstelling konden verkeren dat zij door aanschaf van één van Tetzels aflaten, geen berouw meer hoefde te tonen voor hun zonden. Luther benadrukte juist dat alleen oprechte spijt en berouw de mens vergiffenis kon opleveren. Bovendien was Luther ervan overtuigd dat God veel liever zag dat mensen een deel van hun zuurverdiende geld afstonden aan de armen en hulpbehoevenden in plaats van aan de kerk.

Thema 3: Luthers 95 stellingen / invloed van de drukpers

Aangezien de kerk omstreeks 1515 nog geen voorgeschreven protocol hanteerde met betrekking tot aflaten en de verkoop ervan, achtte Luther de tijd rijp om voor eens en altijd een aantal duidelijke richtlijnen op te stellen. Om het onderwerp onder de aandacht van de kerkelijke autoriteiten te brengen, vatte Luther zijn visie op aflaten(verkoop) samen in vijftien punten en richtte die in een brief aan Albert van Mainz.

Het bekende verhaal dat hij dit traktaat vervolgens vastnagelde aan de deur van de slotkerk te Wittenberg, berust zeer waarschijnlijk niet op waarheid. Dat de houten deuren dienden als een soort prikbord waaraan mededelingen bevestigd werden, is er waarschijnlijk de oorzaak van dat deze legende heeft kunnen ontstaan. De film wil de

overlevering hoe dan ook geen geweld aandoen en lost het probleem op door beide versies van het verhaal losjes door elkaar heen te monteren: we zien Luther op de houten kerkdeuren te Wittenberg timmeren én hem een brief aan de aartsbisschop van Mainz schrijven.

Verder is in deze scène te zien hoe bij de verspreiding van Luthers ideeën de drukpers zijn werk deed. Uitgevonden in 1455, zorgde de boekdrukkunst in Duitsland voor een cultuur waarin naar hartelust alles gedrukt werd wat men van belang achtte.⁷ Rond 1500 was inmiddels een ware stroom van stichtelijke lectuur op gang gebracht in de vorm van biecht-, mis en sterfbedboekjes, evangelieverklaringen en heiligenlevens. Dankzij de inzet van de drukpers werden zijn 95 stellingen (en andere pamfletten), voordat Luther het zelf goed en wel in de gaten had, al in 1517 in het gehele Duitse Rijk door iedereen gelezen.

Thema 4: De bijbel in het Duits

Eén van de strijdpunten van de Reformatie spitste zich toe op de vraag voor wie de bijbel bedoeld was. De katholieke geestelijkheid was van mening dat de bijbel liefst niet door gewone mensen gelezen moest worden; die konden in de kerk luisteren naar de uitleg van de geestelijken, die de bijbel in het Latijn lazen. Volgens de aloude middeleeuwse opvatting traden zij op als bemiddelaars tussen God en de gelovigen.

Humanisten (zoals bijvoorbeeld Erasmus) en protestanten meenden daarentegen dat iedere gelovige zelf de bijbel hoorde te lezen. Dat betekende dus ook dat de bijbel in de eigen taal beschikbaar moest zijn, liefst in een zo betrouwbaar mogelijke vertaling. Luther vertaalde de bijbel vanuit de Griekse grondtekst in het Duits.⁸ Hij deed dit nadat hij door Frederik de Wijze in veiligheid was gebracht na zijn proces te Worms. Met zijn 'Septemberbijbel' van 1522 werd Luther de grondlegger van de nieuwe Hoogduitse schrijftaal.

historische figuren:

Karel V^o

Toen Karels grootvader Maximiliaan I van Oostenrijk-Habsburg in 1519 stierf, kwam de keizerlijke opvolgingskwestie op nummer één te staan van de politieke agenda van Europa. Zelf had Maximiliaan graag gehad dat hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon. Paus Leo X, die belang had bij een verdeeld Europa, zag echter liever zijn Franse tegenkandidaat de keizerstroon bestijgen. De Duitse keurvorsten kozen echter toch Karel als opvolger.

Karel – vanaf dat moment *de Vijfde* geheten – was kort voor deze verkiezing op zeer jonge leeftijd al landsheer der Nederlanden (1515) en koning van Spanje (1516) geworden.¹⁰ Met zijn verkiezing als keizer behoorde de Nederlanden, Duitsland en Spanje

⁷ Het drukken van boeken met losse loden letters is rond 1455 uitgevonden door Johannes Gutenberg in Mainz. (Overigens kende China al in de achtste eeuw een vorm van boekdrukkunst.)

⁸ Eén van de eersten die tekstkritiek toepaste op christelijke teksten was Erasmus. Hij leerde er speciaal Grieks voor om de werken van de vroege kerkvaders en het Nieuwe Testament in hun oorspronkelijke taal te lezen. Hij hoopte dat iedereen – alle rangen en standen binnen de samenleving (en zelfs vrouwen...) – ooit zelfstandig de bijbel zou lezen.

⁹ Karel V was bepaald geen mooie jongen! De Keizer werd zijn leven lang gekweld door een naar, erfelijk kenmerk van de Habsburgse dynastie: een gigantische onderkaak. Dankzij zijn *Habsburgse lip* schijnt het dat Karels mond altijd een beetje openhing en dat eten en spreken hem uiterst moeizaam afging. Karel stond dan ook bekend als een uiterst zwijgzaam type en de maagklachten die hij rond zijn vijftigste kreeg vonden hun oorzaak wellicht in dat moeizame kauwen.

Na bestudering van diverse portretten die er van Karel V gemaakt zijn, valt inderdaad niet te ontkennen dat een behoorlijke overbeet of 'centenbakje' een opvallend uiterlijk kenmerk van de keizer is. Op straffe van ontslag werd het hofschilders verboden om de ware proporties van Karels gezicht weer te geven. In het echt was het dus nog veel erger...

¹⁰ Karel V was de zoon van Filips de Schone en Johanna de Waanzinnige van Castilië. Via vaderszijde maakte hij aanspraak op de Nederlanden en Bourgondië (Franche-Comté) en via moederszijde op de Spaanse troon (als Karel I van Spanje). Na 1555 droeg hij zijn bestuur van de

(inclusief de Spaanse kolonies in de Nieuwe Wereld!) in één klap tot hetzelfde keizerrijk dat bekend werd als het *Heilige Roomse Rijk*. Het was voor het eerst sinds Karel de Grote dat iemand weer over zo'n groot Europees rijk regeerde.

Uit alle macht probeerde Karel van zijn rijk een eenheid te smeden en het te beschermen tegen bedreigingen van buitenaf. Het noodzaakte Karel tot een voortdurend oorlog voeren, onder meer tegen de Ottomanen die tot twee keer toe Wenen wisten te bezetten. Een andere bedreiging voor het rijk waren mensen met kritiek op de rooms-katholieke kerk; zij zaaiden onrust en zorgden voor verdeeldheid. Enerzijds trachtte Karel V dit op te lossen door hard op te treden tegen aanhangers van de Reformatie, anderzijds riep hij verschillende Rijksdagen bijeen om de godsdiensttwisten op diplomatieke manier op te lossen.

In de film komt Karel V naar voren als tegenstander van Luther en 'zijn' kerkhervorming. We zien hem onder meer als kersverse keizer die zich in 1520 door zijn oom, de Saksische keurvorst Frederik III, laat overhalen om de van ketterij beschuldigde Luther een eerlijk proces te gunnen op Duits grondgebied. Daarmee laat Karel V hem ontsnappen aan de inquisitie.

Verder speelt Karel V de hoofdrol op de Rijksdag te Augsburg (1530): hoewel we in de film alleen maar een verongelijkte Karel tegen een aantal Duitse vorsten zien foeteren, probeerde de keizer op deze bijeenkomst in werkelijkheid de christelijke eenheid te herstellen door de Duitse protestantse rijksvorsten te wijzen op het Ottomaanse gevaar en hen tegemoet te komen door enkele hervormingen uit te voeren binnen de kerk. Overeenstemming werd desalniettemin niet bereikt.

Paus Leo X

In de film zien we door de ogen van Luther hoe de paus met veel machtsvertoon, in vol ridderornaat, zittend op zijn paard door de straten van Rome banjert. Hoewel Luthers bezoek aan Rome in werkelijkheid al in 1510 plaatsvond (en Leo X pas in 1513 paus werd), verbeeldt deze scène de opzichtige, wereldlijke en decadente levensstijl van Paus Leo X.

Niet geheel ten onrechte beweren boze tongen dat het Vaticaan onder Paus Leo X vervallen was tot 'een permanent theater'. Leo X, die paus was van 1513 tot aan zijn dood in 1521, had een hofhouding die vier maal groter was dan die van zijn voorganger Julius II (683 personen, waaronder narren, dichters, musici en olifantenoppassers). Als liefhebber van het goede leven organiseerde hij extravagante bacchanalen en jachtpartijen die weken achtereen duurden en waaraan soms wel tweeduizend ridders deelnamen.

Ondertussen besteedde hij weinig aandacht aan de gewone pauselijke beslommingen: het belang van de broodnodige kerkelijke hervorming negeerde hij grotendeels en met het Vijfde Lateraanse Concilie hield hij zich nauwelijks bezig.¹¹ Het protest van Luther dacht de paus makkelijk af te kunnen doen door hem te excommuniceren, hetgeen alleen maar bijdroeg aan de definitieve scheuring binnen de katholieke kerk.

De financiële tekorten van Paus Leo werden intussen steeds groter. Met name de bouw van de prestigieuze Sint-Pieter te Rome, die het christendom redden moest van haar ondergang, kostte klauwen met geld. Om aan een financiële strop te ontkomen, liet Paus Leo op grote schaal aflaten verkopen – onder meer door Johann Tetzel. Toen de paus in 1521 stierf liet hij het pausdom aan de rand van het faillissement achter.

Het pauselijke beleid was volgens sommige kardinalen zo wanstaltig, dat ze probeerden Paus Leo te vergiften. Paus Leo's heerschappij heeft evenwel ook een aantal positieve dingen opgeleverd. Als lid van de Italiaanse familie De Medici was liefde voor kunst en literatuur hem met de papepel ingegoten. Leo zorgde ervoor dat de collectie van de Vaticaanse Bibliotheek aanzienlijk uitgebreid werd. Ook verstrekte hij opdrachten aan kunstenaars als Rafaël en Michelangelo.

Nederlanden en Spanje over aan zijn zoon Filips II. De keizerskroon en zijn Oostenrijkse erflanden stond hij in 1556 af aan zijn broer Ferdinand I.

¹¹ Dit concilie duurde van 1512 tot 1517 en was door zijn voorganger Julius II bijeen geroepen om te beraadslagen over hoe een schisma binnen de katholieke kerk voorkomen kon worden.

(Overigens was onder Julius II reeds begonnen met het verrijken van het Vaticaan met talloze kunstwerken als onderdeel van een grote campagne om de wereldlijke macht van de kerk te herstellen. Deze wereldlijke macht was namelijk al een tijdlang tanende omdat onder invloed van de Renaissance de roep om scheiding van kerk en staat steeds duidelijker werd.)

Keurvorst Frederik III (bijgenaamd de Wijze) van Saksen

Iemand die een grote rol vervulde bij de Duitse kerkhervorming was de oom van Karel V, de Saksische keurvorst Frederik III, bijgenaamd de Wijze (1463-1525).¹² Aanvankelijk is in de film niet helemaal duidelijk wat Frederiks positie ten opzichte van Luther is. Je zou verwachten dat de prins niets moest hebben van zo'n lastpak. Dan blijkt halverwege echter dat Luther een aardig potje kan breken bij de keurvorst. Frederik heeft wel oren naar de hervormingsideeën van Luther en in 1521 redt hij zelfs diens leven. Uit de film kunnen we opmaken dat, als Frederik III Luther niet tot tweemaal toe beschermd had, de reformatie waarschijnlijk - samen met haar aanstichter - een vroege dood gestorven zou zijn. Dit laatste komt heel behoorlijk overeen met de werkelijkheid.

Keurvorst Frederik de Wijze kreeg historische betekenis als iemand die wetenschap en kunst bevorderde door de bouw van de Wittenbergse slotkerk en de oprichting van de Wittenbergse universiteit in 1502. Mede dankzij de inspanningen van Frederik III kan Luther in Wittenberg gaan studeren en wordt hij er uiteindelijk hoogleraar moraaltheologie.

Luther had als verklaard tegenstander van reliekhandel en -verering, heel wat kritiek op de keurvorst die bekend stond als fervent verzamelaar van kostbare relieken.¹³ Toch kwamen de twee nooit echt op slechte voet met elkaar te staan. Waarschijnlijk kwam dat omdat Frederik de noodzaak van een kerkhervorming wel inzag.

In 1520 beschermt Frederik III Luther voor de inquisitie, waarmee hij feitelijk zijn leven redt. (Wat in de film goed wordt uitgebeeld is de zeer effectieve 'diplomatieke vertragingstactiek' waarvan Frederik zich in dergelijke penibele situaties pleegde te bedienen.)¹⁴ Vervolgens stuurt Frederik aan op een eerlijk proces te Worms voor de, in zijn ogen, ten onrechte van ketterij beschuldigde Luther. Met een betrouwbare beschermheer als Frederik III werd Wittenberg het geestelijk centrum van de reformatie.

Katharina von Bora

In de film zien we Luthers ontmoeting met de gevluchte non Katharina von Bora. Een fragment later zijn ze met elkaar getrouwd en vlak voor de aftiteling komen we te weten dat zij nog lang en gelukkig leefden. Meer aandacht krijgt Luthers huwelijk in de film niet. Dat is jammer, gezien de revolutionaire ideeën over huwelijkse zeden die de man er op nahield. Uiteraard moesten de regisseurs keuzes maken over wel en niet te behandelen onderwerpen. De vluchtige introductie van Katharina von Bora roept echter meer vragen op dan dat zij beantwoordt.

Overeenkomstig de hedendaagse christelijke doctrine zag Luther het huiselijke gezinsleven als hoeksteen van de samenleving. Volgens Luther was binnen dit gezinsleven een belangrijke rol weggelegd voor de vrouw; ieder huishouden zou volgens de mans visie onder de bezielende leiding moeten staan van een hardwerkende en zorgzame huisvrouw. Als onderdeel van de christelijke roeping van de vrouw, verkreeg huishoudelijk werk een zekere waardigheid. Onder invloed van deze 'verheffing van het gezinsleven' lieten veel - al dan niet verjaagde - nonnen het celibaat voor wat het was en hervonden ze zichzelf in hun rol als liefhebbende echtgenote en zorgzame moeder.

¹² In de film wordt hij prins Frederik (van Saksen) genoemd. Niet te verwarren met: Frederik van Saksen-Altenburg (1763-1834); Keurvorst Frederik van de Palts (1515-1576); of *de Grote Keurvorst* Frederik Willem van Brandenburg (1620-1688).

¹³ In 1520 bezat Frederik de Wijze een persoonlijke collectie van maar liefst 19.013 relieken met een gezamenlijke aflat van 200 miljoen jaar.

¹⁴ Die er in het kort op neer kwam dat de keurvorst simpelweg niet reageerde op het verzoek van de paus om Luther uit te leveren aan de Roomse inquisitie of hem te verbannen uit Saksen. De tactiek van het 'niet reageren' paste de keurvorst wel vaker toe en zorgde er in dit geval voor dat tegenstanders van Luther geen greep op hem konden krijgen.

Bovendien zag Luther het huwelijk als probaat middel tegen het verwerpelijke concubinaat en als dé uitkomst voor geestelijken die doorgaans veel moeite bleken te hebben met het volhouden van hun celibataire leven. Luther was tegen buitenechtelijke seks, maar vond dat de liefde tussen man en vrouw binnen een goed huwelijk naar hartelust geconsumeerd mocht worden. Het protestantisme was voor veel vrouwen en priesters dan ook aantrekkelijk omdat talloze minnaresses, concubines en buiten-de-pot pissende priesters dankzij de hervorming de kans kregen om hun verboden liefdes om te zetten in eerbare huwelijken.

afzonderlijk bruikbare scènes:
een suggestie:

1.) scène 1 (8:00 – 13:47): Luthers pelgrimage naar Rome

Luther verblijft een tijdje in Rome en ziet daar met eigen ogen de hypocrisie van de geestelijkheid (monniken maken gebruik van prostituees), de armen die aan hun lot worden overgelaten, de heiligenverering, de verafgoding van relieken, de machtswellust van de paus, de verkoop van aflaten en de geloofswaanzin van het volk.

Tijdens zijn verblijf in Rome laat Luther zich aanvankelijk ook in met het vereren van relieken en kopen van aflaten. Na verloop van tijd ziet hij er echter de onzinnigheid van in en keert huiswaarts.

Eenmaal thuis vat Luther zijn trip als volgt samen: 'Rome was een open riool. Alles was te koop: seks, verlossing... Er waren bordelen speciaal voor geestelijken! Eén kerk had de munten waarmee Judas de Heer verkocht, honderd jaar vagevuur minder als je er een van kuste.'

2.) scène 3 (20:52 – 22:34): preek in de kerk van Wittenberg (deel I)

Luther predikt over een genadige God, 'een God der liefde' die het beste met de mens voorheeft.

3.) scène 3 (22:34-24:54): Luther geeft college (universiteit van Wittenburg)

Luther drijft de spot met de rooms-katholieke praktijk, met name met de verkoop van aflaten en de handel in (valse) relieken.

4.) scène 4 (31:07 – 36:40): Johann Tetzel en de aflaatverkoop

De benedictijner monnik en aflaatprediker Johann Tetzel toont zich bedreven in het manipuleren van de massa. Deze scène laat zien hoe hij de gelovige bevolking de stuipen op het lijf jaagt met hel en vagevuur (op een manier die overigens zo luguber is dat ik mij afvraag of het écht zo gebeurde...). De effectiviteit van zijn methode zien we even later: in de kerk van Juterborg verkoopt Tetzel aflaten als zoete broodjes.

5.) scène 4 (37:50 – 40:00): Luther poneert zijn 95 stellingen

In een poging iets tegen de praktijk van Johann Tetzel te ondernemen, schrijft Luther in 1517 zijn beroemd geworden vijftiennegentig stellingen. Het bekende verhaal dat hij dit traktaat vastnagelde aan de deur van de slotkerk te Wittenberg, berust (zeer waarschijnlijk) niet op waarheid. In werkelijkheid schreef hij zijn stellingen in een brief die hij aan de Aartsbisschop van Mainz stuurde. De film omzeilt dit probleem door geen van beide versies van het verhaal geweld aan te doen. We zien Luther op de kerkdeur van de Wittenbergse slotkapel timmeren én hem een brief schrijven aan de aartsbisschop.

Verder is in deze scène te zien hoe bij de verspreiding van Luthers ideeën de drukpers werd ingezet.

6.) scène 5 (41:23 – 42:54) preek in de kerk van Wittenberg (deel II)

Luther maakt een statement tegen de katholieke obsessie voor aardse zaken als aflaten, relieken en pelgrimages en benadrukt dat het ware geloof te vinden is in de ziel van de mens en in zijn diepe, innerlijke liefde voor Christus.

7.) scène 6 (46:49 - 52:06) ruzie in Augsburg

Naar aanleiding van de publicatie van zijn vijftiennegentig stellingen sommeert de paus Luther in Augsburg voor een ontmoeting met kardinaal Thomas Cajetan (Gaetanus). Luther is in de veronderstelling dat er een gesprek tussen hen beide zal plaatsvinden en dat hij de kardinaal met goede argumenten voor zijn standpunt zal kunnen winnen. Girolamo Aleandro (diplomaat van de paus en latere kardinaal) dringt er echter op aan dat Luther zich uiterst nederig en vol berouw zal moeten opstellen en slechts één woord zal spreken: *revocco* ('ik neem mijn woorden terug'). Luther kan het niet nalaten tóch in discussie te gaan...

8.) scène 7 (62:52 – 63:16) Exurge Domini: begin van de hervorming

1.) Luther had de revolutionaire gewoonte om zijn ideeën niet in het Latijn (de taal van de kerk en de geestelijkheid), maar in gewoon Duits (de volkstaal) op te stellen. Op instigatie van de paus worden al zijn geschriften verbrand.

2.) Luther werpt de pauselijke bul waarin met excommunicatie wordt bedreigd (*Exurge Domini*) in het vuur (december 1520). Kort daarop (januari 1521) wordt Luther in de kerkelijke ban gedaan. Wat begon als een streven naar hervorming (op basis van het vertrouwen in de goede bedoelingen van de paus), verandert nu in een totale breuk met de katholieke kerk.

9.) scène 8 (71:45 – 77:09) Luther staat terecht als ketter

Normaal gesproken volgde op de kerkelijke ban direct de rijksban. In 1521 werd bij uitzondering anders beslist. De jonge keizer Karel V wilde trouw zijn aan Rome, maar moest rekening houden met (zijn oom) Frederik III, de keurvorst van Saksen. Laatstgenoemde neemt Luther in bescherming en haalt de keizer over om Luther niet uit te leveren aan de inquisitie (die hem zeker ter dood veroordeeld zou hebben), maar hem een openbaar verhoor toe te staan op de Rijksdag te Worms.

Deze scène laat dit kruisverhoor zien. Aanwezig zijn, behalve een groot aantal theologen, prinses en kardinalen, Girolamo Aleandro, keizer Karel V en de Saksische Keurvorst Frederik III. Luther wordt wederom de vraag gesteld of hij zijn woorden terugneemt. Luther houdt voet bij stuk: 'Ik kán niets en zál niets herroepen.'

10.) scène 9 / scène 10 (86:25 – 93:27) Luther vertaalt de bijbel / de hervorming slaat om in een bloederige opstand

Na zijn proces te Worms wordt Luther door Karel V alsnog in de rijksban gedaan en min of meer vogelvrij verklaard. Op zijn terugtocht naar Saksen wordt hij door Spalatin (secretaris en juridisch adviseur van Frederik III) in opdracht van zijn meerdere onderschept en in veiligheid gebracht. (Men wil de autoriteiten doen geloven dat Luther ontvoerd is). In ballingschap werkt Luther aan de vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits.

Ondertussen slaat de kerkhervorming om in een bloederige volksopstand onder leiding van professor Karlstadt (broeder Andreas). Wanneer Luther inognito buiten zijn onderduikadres treedt treft hij een land in oorlog aan.

11.) scène 10 (95:04 – 97:04) Luther overhandigt Frederik III de vertaling van het Nieuwe Testament in het Duits

De keurvorst is zeer verheugd over het werk dat Luther verzet heeft in de tijd dat hij ondergedoken zat: het Nieuwe Testament in de volkstaal! Weliswaar zien zowel hij als Luther de gevolgen onder ogen:

Fr.: '...Maar dit zal ons voor altijd van Rome afscheiden!'

Lu.: 'Ik zocht altijd naar christelijke eenheid, maar niet tegen de prijs van dienstbaarheid. Ik beantwoord aan Gods wet, niet die van Rome'

Fr.: 'De Roomse wet is realiteit.'

Lu.: 'Ik geloof in de realiteit van Christus.'

Fr.: 'Zonder compromissen!?'

Lu.: 'Geen enkele!'

12.) scène 10 (106:34 – 110:08 / tot einde) Rijksdag te Augsburg / Confessio Augustana

In 1530, op de Rijksdag te Augsburg, eist Karel V herstel van het bisschoppelijk gezag en teruggave van de door protestantse vorsten geconfisqueerde kerkelijke goederen. Op hun beurt presenteren de protestantse 'rebellen' de *Confessio Augustana*, de nieuwe geloofsbelijdenis van de reformatorische beweging. Uiteindelijk wordt geen overeenstemming bereikt en wordt het rijksdagbesluit (een vernieuwing van het Edict van Worms van 1521) uitsluitend door de katholieke vorsten ondertekend.

In dit fragment is te zien hoe Karel V zijn Duitse prinsen vermanend toespreekt en hoe hij verbiedt dat in het Heilige Roomse Rijk een ander geloof dan het katholieke wordt beleden. De prinsen volharden echter en laten een woedende Karel V weten dat zij nog liever sterven dan dat zij hun geloof op zullen geven. Hoewel er voor de volledige acceptatie van het lutheranisme nog een hele reeks conflicten uitgevochten werden in de decennia na 1530,¹⁵ openden de gebeurtenissen in Augsburg de deur naar meer religieuze vrijheid.

Na 1530 leefde Luther nog 16 jaar waarin hij Gods woord predikte en onderwees. Hij en Katharina von Bora hadden een gelukkig huwelijk en kregen zes kinderen. Zijn bijbelvertaling werd de grondslag van de Duitse taal.

¹⁵ In 1531 verenigden de Duitse protestantse vorsten en rijkssteden zich in het zogenaamde *Schmalkaldisch Verbond*. In dit verbond ijverden zij voor de erkenning van het lutheranisme binnen het keizerrijk van Karel V.